

Швидкова Татьяна Названия пряжи фабричного производства в украинском языке. В статье на основе фактического материала, выявленного в различных источниках – письменных памятниках, говорах, исторических и современных лексикографических трудах, произведениях классиков украинской литературы, – исследовано номинацию пряжи промышленного производства в украинском языке, определено семантические и структурно-морфологические особенности таких лексем, как: *бель, гарус, воличка, заполоч, бомбак* и др. В процессе исследования подано исторический комментарий о формировании ткацкой терминологии; определено этимологию (лексемы *бель, воличка, заполоч* – праславянского происхождения; *гарус, бомбак* – заимствования с других языков), первую письменную фиксацию и проведено системный анализ исследуемых слов на синхроническом и диахроническом срезах. Исследование выполнено на восточнославянском языковом фоне, что дало возможность глубже проникнуть в проблему и сделать выводы.

Ключевые слова: хлопчатобумажная пряжа, шерстяная пряжа, происхождение, лексическое значение, полисемия.

Shvydkova Tetiana. The Names of the Manufactured Yarn in the Ukrainian language. The article deals with the research of the nomination of the manufactured yarn in the Ukrainian language, the semantic and structural-morphological peculiarities of lexical units such as *pain, garus, volichka, zapoloch, bombak* and others on the basis of the facts, found in different sources - written monuments, dialects, historical and modern lexicographical works, ethnographic descriptions, the classics of Ukrainian literature. The research resulted in the historical commentary of the weaving terminology formation, the etymology of some lexical units has been studied (*pain, volichka, zapoloch* are of Proto-Slavic origin; *garus, bombak* are the borrowings from other languages), the first written record and the systematic analysis of the studied words on the synchronous and diachronic levels have been carried out. The research has been performed on the East-Slavic linguistic background, which enabled making deeper insight into the problem and drawing the plausible conclusions.

Keywords: cotton yarn, wool yarn, origin, lexical meaning, polysemy.

Стаття надійшла до редколегії
29.05.2013 р.

УДК 81.373.611

Світлана Шестакова

Поляризація поглядів у мовознавстві на явище семантичної деривації

Статтю присвячено вивченню лексико-семантичного способу словотвору як одного з основних способів поповнення номінативних засобів мови, визначено його місце в системі способів словотвору сучасної української літературної мови, наведено та проаналізовано погляди відомих мовознавців на цей спосіб творення слів, зазначено різні терміни, вживані в мовознавстві, запропоновано єдиний термін на позначення цього способу, визначено сутність лексико-семантичного способу словотвору, який призводить і до появи як нового слова, тобто до формування та розвитку омонімії, і до появи в слова семантично похідних значень, тобто до процесу розширення семантичного обсягу слова, що призводить до полісемії. Формантом при лексико-семантичному способі словотвору запропоновано вважати зміну семантики слів.

Ключові слова: лексико-семантичний спосіб словотвору, лексико-семантична деривація, полісемія, омонімія, мотивоване, основа-мотиватор.

Постановка наукової проблеми та її значення. Лексико-семантичний спосіб словотвору (далі – ЛССС) як один зі шляхів розвитку та збагачення словникового складу мови вже тривалий час привертає до себе увагу вчених, проте залишається найменш вивченим і найбільш дискусійним.

Мовознавці приділяють увагу різним аспектам ЛССС, зокрема його місцю в системі способів творення слів, у системі семасіології, вивчають його зв'язок із лексико-семантичним варіюванням і полісемією, причини виникнення і типи ЛССС, регулярність ЛССС, його існування в різних лексико-семантичних групах.

При цьому, незважаючи на значну кількість вітчизняних і зарубіжних наукових робіт, єдиної думки щодо визначення ЛССС немає.

Так, під ЛССС у мовознавстві розуміють два близьких, але не зовсім тотожних явища: по-перше, творення омонімів у результаті розпаду багатозначних слів і, по-друге, виникнення у слова нових значень, що призводить до перетворення моносемантичного слова в полісем або до розширення структури полісема. До того ж потрібно сказати, що часто навіть існування ЛССС викликає сумнів у дослідників.

Отже, визначення сутності ЛССС є актуальним питанням мовознавчої науки.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Дослідженню лексико-семантичного способу словотвору присвячено праці таких відомих лінгвістів, як Д. М. Шмельов, М. М. Шанський, І. І. Ковалик, В. М. Немченко, В. Н. Телія, О. А. Земська, О. І. Голанова, М. Д. Голев, Н. М. Прохорова, В. К. Харченко, Н. П. Тропіна, В. О. Горпинич, О. А. Земська, І. М. Фоміна, М. В. Нікітін та ін.

Треба зазначити, що в роботах мовознавців досить часто лексико-семантичний спосіб словотвору досліджується не тільки самостійно, а й у загальних дослідженнях зі словотвору, семантичної структури слова, полісемії та семантики в цілому, що, без сумніву, має допомогти більш повно визначити сутність цього способу творення слів.

Мета і завдання статті. Метою нашого дослідження є визначення сутності лексико-семантичного способу словотвору та його місця в системі способів творення слів сучасної української літературної мови.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. При очевидній простоті ЛССС у лінгвістів виникає багато труднощів під час його опису, і причин цього декілька. «По-перше, статус семантичної (лексико-семантичної) деривації, – на думку Н. П. Тропіної, – серед інших способів утворення мовних одиниць не є ні однозначно зрозумілим, ні достатньо визначеним. По-друге, теорія дериватології як самостійний напрям у вивченні породження, розвитку, зміни мовних одиниць зовсім недавно пройшла стадію становлення і кодифікації» [1, с. 54]. Опис цього способу ускладнюється й тим, що він ілюструється, зазвичай, неоднорідним у словотвірному відношенні мовним матеріалом, який охоплює і явища чисто лексичні, і власне словотвірні.

Складність і неоднозначність ЛССС відбивається і в термінах, які в різний час пропонувалися для його позначення: «*семантична деривація*» (О. І. Голанова, М. Д. Голев, Н. М. Прохорова, В. К. Харченко, Д. М. Шмельов), «*семантична транспозиція*» (В. Н. Телія), «*лексико-семантична трансформація*» (А. Ф. Журавльов), «*семантичне словотворення*» (З. П. Данилова, Р. М. Гейгер, Р. М. Римар), «*інтраслівна семантична деривація*» (Л. І. Черникова), «*лексико-семантична деривація*» (Н. П. Тропіна) і, нарешті, «*лексико-семантичний спосіб словотвору*» (В. О. Горпинич, О. А. Земська, І. І. Ковалик, В. М. Немченко, М. М. Шанський).

На нашу думку, термін «*лексико-семантичний спосіб словотвору*» найбільш точно відображає сутність цього явища як процесу виникнення нової мовної одиниці на основі вже відомої, підкреслюючи його семантичну спрямованість, на відміну від морфологічних способів словотвору.

Концепція ЛССС була висунута Л. В. Щербою (1928 р.) й активно підтримана В. В. Виноградовим. «Крім морфологічних і синтаксичних способів словотвору, – зазначає вчений, – слід розрізняти також способи семантичні, що виявляються в переосмисленні первинних слів, у формуванні омонімів шляхом розпаду одного слова на два» [2, с. 44].

Цього погляду дотримуються й такі авторитетні вчені, як М. М. Шанський, В. О. Горпинич, І. І. Ковалик, Ю. О. Карпенко. Проте питання про статус ЛССС у системі інших способів словотвору залишається предметом дискусій.

У процесі становлення словотвору як науки внаслідок розмежування діахронічних процесів творення слів і синхронічних відношень мотивації між словами і, відповідно, розмежування діахронічного й синхронічного словотвору накреслилася тенденція відносити ЛССС до діахронічного словотвору.

Як діахронічне явище розглядає ЛССС В. М. Немченко: «Повністю відсутній у синхронічному словотворі, – пише він, – лише один із основних способів діахронічного словотвору – лексико-семантичний. Справа в тому, що історично похідні слова, які виникли внаслідок даного способу словотвору, у сучасній мові позбавлені твірних, мотивуючих слів» [3, с. 119]. За переконанням дослідника, семантично не пов'язані між собою слова *бик 1* /тварина/ і *бик 2* /опора, на якій тримається міст/, *основа 1* /поздовжні нитки у тканині/ і *основа 2* /сутність чого-небудь/, хоч з останнім, на нашу думку, можна не погодитися.

При очевидному тяжінні словотвору як науки до синхронії ЛССС несправедливо опинився на периферії інтересів дериватологів і до цього часу вимагає обґрунтування включення до парадигми словотвору.

У розділі «Словообразование» (автори В. В. Лопатін, І. С. Улуханов) енциклопедії «Русский язык» йдеться про те, що класифікація системи способів словотвору вперше була дана В. В. Виноградовим, але про ЛССС, який входить до цієї класифікації, не сказано жодного слова [4]. В іншій праці («Русская грамматика») названі дослідники не визнають ЛССС через те, що семантичні зміни у словах цього типу творення не пов'язані формально з появою нового звукового комплексу.

Заперечує такий підхід І. І. Ковалик, оскільки вважає, що «слова, утворені семантичним способом словотвору, належать до лексикології як готові лексеми, але процес і спосіб їх утворення належить до сфери семантичного словотвору, в результаті діяння якого утворюється нова лексемна одиниця, відмінна структурно й семантично від твірного слова. Одним зі способів утворення нових слів є надання наявним словам нових лексичних значень, у результаті чого в мові з'являються лексичні омоніми. Цей спосіб словотвору називають *семантичним* (лексико-семантичним). У сучасній українській мові таким способом ... утворено багато власних назв: топонімів, антропонімів тощо (*місто Долина, село Гаї, прізвища Хрущ, Сорока, Щур, Кавун і под.*). Віднести ці процеси виключно до лексикології – це значить не охопити багатьох словотвірних процесів» [5, с. 27]. Дослідник підкреслює, що внаслідок семантичного словотвору виникає нова дериваема, з новими семантичними і граматичними ознаками. Семантичні процеси мають місце в кожному явищі словотвору, але семантичний спосіб, на відміну від інших, ґрунтується лише на цій основі, тому і є підстави вважати його *окремим способом* (виділення наше. – С. Ш.) у загальній системі способів словотвору.

Зміцненню позицій ЛССС у словотвірній парадигмі сприяла відома праця М. М. Шанського «Очерки по русскому словообразованию», у якій автор не погоджується з вилученням цього способу збагачення лексики з системи словотвору.

ЛССС, на думку М. М. Шанського, полягає в тому, що різні значення одного й того ж слова перетворюються на різні слова, етимологічно самостійні та незалежні, або в тому, що за відомим у мові словом закріплюється значення, яке з попереднім, як основне та похідне, не пов'язане. Унаслідок ЛССС фонетично нові слова не творяться: новими лексико-граматичними ознаками наділяється вже відомий мові звуковий комплекс. Однак треба зважати на те, що у структурному відношенні та за своїми граматичними ознаками слова, які виникли цим способом, можуть все-таки бути новими одиницями (порівняно з тими словами, на основі яких вони утворилися). Мова може поповнюватися новими з морфологічного погляду основами [6, с. 256–257].

Безперечно, не можна недооцінювати важливість теоретичної концепції М. М. Шанського для становлення системи словотвору взагалі і статусу ЛССС як повноцінного способу зокрема. Але таке трактування ЛССС усувало можливість виходу його в синхронію мови та поширювало дію ЛССС тільки на гомогенні омоніми.

Інші, «власне словотвірні» аргументи на користь існування ЛССС наводить З. П. Данилова. Підставою визнавати цей спосіб вона вважає можливість виділення мікросистеми аналізованих нею груп слів, утворених ЛССС, як системи словотвірних типів. «На нашу думку, – зазначає дослідниця, – є всі підстави кваліфікувати наведені групи слів (наприклад, *мушка 1* /зменшена форма слова *муха*/ – *мушка 2* /на обличчі/, *ведмідь 1* /тварина/ – *ведмідь 2* /про людину/) як словотвірні типи. Для них характерним є спільний для всіх семантем тип основи-мотиватора, єдине для всіх семантем словотвірне значення. Словотвірною моделлю при ЛССС виступає семантичний зразок творення нових лексичних одиниць, зумовлений лексико-семантичними особливостями мотиваторів. Слова, що виникають завдяки ЛССС, включаються, як і при морфемному словотворі, у ряди аналогічних утворень, які формуються завдяки типовим, регулярним семантичним відношенням між мотиватором та мотивованим» [7, с. 37]. Автор переконливо доводить, що ЛССС властиві такі системно-мовні одиниці, як словотвірний тип та мотивоване слово (семантема), які найбільш повно характеризують «зміст» мовного явища, що називається словотвором. Єдиним аргументом «несловотвірної» сутності ЛССС, на її думку, залишається відсутність формальних показників у структурі семантеми.

Підтримує думку про словотвірну сутність ЛССС М. Д. Голєв, який, дослідивши й чітко розмежувавши два типи деривації (семантичну і формально-семантичну, або вертикальну й гори-

зонтальну), вказує на існування в семантемах, окрім семантичних змін, додаткових формальних елементів – маркерів новизни, які, однак, за значенням не можна зіставляти з афіксами. Так, за твердженням дослідника, «деривація нового розпадається на дві форми: семантичну, чи вертикальну (названо за способом розміщення ЛСВ у тлумачних словниках), і формально-семантичну, чи горизонтальну (названо за способом розміщення ЛСВ у словниках гніздового типу)... У горизонтальній деривації акцент робиться на новизні форми, а при вертикальній деривації – на відсутності новизни... Але треба зауважити, – пише вчений, – що сила формального акцентування зворотно пропорційна глибині семантичних мутацій, які є більш глибокими у вертикальних рядах. Тут діє правило: семантичні відмінності елементів вертикального ланцюга цілком достатні, щоб не користуватися для їх вираження спеціально призначеними одиницями (афіксами)» [8, с. 165–166].

Проте формальні мутації мотиватора так чи інакше наявні у вертикальних рядах. До формальних змін у семантемах дослідник відносить зміну звукоформи чи парадигми лексеми, трансформацію графічної оболонки (лапки), зміну синтаксичної позиції чи лексичної валентності, які виконують функцію маркерів новизни, притаманну первинно афіксам. Однак зовнішні мутації, на відміну від афіксів, не виконують важливих семантичних функцій, не є спеціалізованими, і їх поява є наслідком семантичних змін.

В. М. Марков у праці «О семантическом способе словообразования в русском языке» вважав результатом ЛССС появу омонімів. Значну частину свого дослідження автор присвячує запереченню полісемії, пояснюючи це тим, що «без заперечення полісемії не можна розраховувати на розуміння сутності семантичного способу творення слів» [9, с. 20].

Але заперечити явище багатозначності у слові непросто через його об'єктивність. Так, зазначаючи, що кожна формальну і семантичну єдність у мові потрібно вважати новим словом, В. М. Марков не враховує того, що необхідною умовою існування слова як самостійної одиниці є автономність його значення, яка полягає в тому, що значення слова – результат гносеологічного процесу, воно не виникає в контексті. «Слово, – пише він, – розуміється як одиниця мови, співвідносна з певними явищами дійсності, і ця особливість слова відповідає необхідності повноцінного повідомлення думок. Явище омонімії можливим є тому, що недостатньо виразний словесний фонетичний комплекс значною мірою може доповнюватись контекстом, інтонацією, ситуацією – словом, рядом додаткових показників, які забезпечують потрібне розуміння слова» [9, с. 13].

З'ясовуючи залежність значення слова від інтонації, ситуації чи контексту, В. М. Марков говорить лише про переносне значення слова, а не про самостійне слово, яке за межами контексту не співвідноситься з позначуваним у ньому (контексті) явищем. Отже, фактично вчений відносить до сфери семантичного словотворення не тільки омоніми, а й багатозначні слова.

Таким чином, розвиток поняття ЛССС відбувається в напрямі розширення традиційних меж способу. Одні дослідники намагаються трактувати полісемію як словотвірне явище, інші вважають полісемію явищем подібним до словотвору семантично, але не формально.

З'ясувати питання про сутність ЛССС допомагає теоретична концепція Н. П. Тропіної. Як аргумент на користь віднесення ЛССС до системи словотвору автор наводить думку про те, що «спільність семантичної деривації та морфологічного словотвору виявляється в тому, що кожне нове значення слова – семема, як і морфологічно утворене слово, є новою номінативною одиницею: “план вираження” – лексема – починає співвідноситися з новим “планом змісту” – новою семемою. Наприклад, зебра – “тварина” зебра – “намальований перехід через дорогу”» [10, с. 55–56].

Отже, аналіз поглядів мовознавців на явище ЛССС дає змогу стверджувати, що ЛССС є самостійним способом творення слів, який призводить і до появи нового слова – семантичного похідного (деривата) й до формування та розвитку омонімії, коли з одним знаком ототожнюються два чи більше слова, які мають різні значення, і до появи в слова семантично похідних значень, тобто до процесу розширення семантичного обсягу слова, що призводить до полісемії. Результатом дії ЛССС ми визнаємо і семантичні зміни, що відбуваються в семантичній структурі слова, і розвиток семантичної системи мови, тобто появу нових слів. При цьому ЛССС як процес створення одних мовних одиниць на основі інших передбачає наявність мотивованого слова і основи-мотиватора, між якими існують словотвірні відношення. Форма знака залишається незмінною.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. На нашу думку, ЛССС безпідставно виключати з парадигми словотвору сучасної української мови, оскільки результатом ЛССС, як і морфологічного, є поява і нових слів, і нових значень. Формантом при ЛССС вважаємо зміну семантики.

Отже, ЛССС є одним з основних способів поповнення номінативних засобів мови. Факт існування ЛССС є очевидним. Цей спосіб словотвору, на нашу думку, не потребує доказів своєї правомірності, а вимагає ґрунтовного вивчення.

Джерела та література

1. Тропіна Н. П. До питання про сутність лексико-семантичної деривації / Н. П. Тропіна // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 54–59.
2. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. – М. : [б. и.], 1972. – С. 44.
3. Немченко В. Н. Современный русский язык. Словообразование / В. Н. Немченко. – М. : [б. и.], 1984. – С. 119.
4. Русский язык: Энциклопедия / [гл. ред. Ф. П. Филин]. – М. : Сов. энцикл., 1979. – 432 с.
5. Словотвір сучасної української літературної мови / [за ред. М. А. Жовтюрюха]. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 27.
6. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М. : [б. и.], 1968. – С. 256–257.
7. Данилова З. П. Некоторые виды словообразовательной мотивации при семантическом словообразовании / З. П. Данилова // Русское сравнительное и сопоставительное словообразование. – Казань : [б. и.], 1986. – С. 35–40.
8. Голев Н. Д. Динамический аспект лексической мотивации / Н. Д. Голев. – Томск : [б. и.], 1989. – С. 165–166.
9. Марков В. Н. О семантическом способе словообразования в русском языке / В. Н. Марков. – Ижевск : [б. и.], 1981. – 356 с.
10. Тропина Н. П. Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование : монография / Н. П. Тропина. – Херсон : Изд. ХГУ, 2003. – 336 с.

Шестакова Светлана. Поляризация взглядов в языкознании на явление семантической деривации.

Статья посвящена изучению лексико-семантического способа словообразования, определено его место в системе способов словообразования современного украинского литературного языка, приведены и проанализированы взгляды известных языковедов на этот способ образования слов, указаны различные термины, существующие в языкознании, предложен единый термин для обозначения этого способа, определена сущность лексико-семантического способа словообразования, который заключается как в создании новых слов, так и в создании новых значений уже известных слов. Формантом при лексико-семантическом способе словообразования предложено считать изменение семантики слова.

Ключевые слова: лексико-семантический способ словообразования, лексико-семантическая деривация, полисемия, омонимия, мотивированное, основа-мотиватор.

Shestakova Svitlana. The Polarization of Views in Linguistics at the Phenomenon of Semantic Derivation.

The article is sanctified to the study of lexico-semantic method of word-formation as one of basic methods of addition to номінативних facilities of language, his location is determined in the system of methods of word-formation of modern literary Ukrainian, looks over of the known linguists are brought and analysed to this method of making up words, the different terms used in linguistics are marked, an only term is offered on denotation of this method, essence of lexico-semantic method of word-formation, that consists both in making up new words and in creation of new values already of the known words, is certain. At the lexico-semantic method of word-formation it is suggested a formant to count the change of semantics.

Key words: lexical-semantic method of word formation, lexical-semantic derivation, polysemy, homonymy, motivated, base-motivator.

Стаття надійшла до редколегії
29.05.2013 р.